

בס"ד

פתיחה¹

חגים זה אחלה דבר.

חלק מהקונספט של חגים זה שהם חוזרים על עצמם כל שנה. כל שנה מחדש. מן הסתם, התורה לא מציינת כל פעם שחוגגים חג כלשהו (כמו שלא מצויין בכל פעם שמישהו אוכל ארוחת בוקר). וכשמציינים שחוגגים, כנראה שיש לזה משמעות.

ומה קורה אם התנ"ך בוחר לקשר חג כלשהו ל-2 תקופות שונות לחלוטין? מה הקשר ביניהן?

נסביר: פעמים נאמר על חגיגת חג בתקופה אחת, שלא נעשתה כמוה מאז תקופה אחרת. זה קרה בפסח חזקיהו, פסח יאשיהו וסוכות שחגגו בימי נחמיה.

על פסח חזקיהו (שלא נרחיב עליו במאמר) נאמר: "וַתְּהִי שִׁמְחָה גְדוֹלָה בִּירוּשָׁלַם כִּי מִיָּמֵי שְׁלֹמֹה בֶן דָּוִיד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל לֹא כָזָאת בִּירוּשָׁלַם" (דה"ב ל', כ"ו).

על פסח יאשיהו נאמר ש"לא נַעֲשֶׂה כַּפֶּסַח הַזֶּה מִיָּמֵי הַשְּׁפָטִים אֲשֶׁר שָׁפְטוּ אֶת יִשְׂרָאֵל" (מלכ"ב, כ"ג, כ"ב), וגם "וְלֹא נַעֲשֶׂה כַּפֶּסַח כְּמֹהוּ בְּיִשְׂרָאֵל מִיָּמֵי שְׁמוּאֵל הַנָּבִיא" (דה"ב ל"ה, י"ח)

על סוכות נחמיה נאמר "וַיֵּשְׁבוּ בְּסֻכּוֹת כִּי לֹא-עָשׂוּ מִיָּמֵי יֵשׁוּעַ בֶּן-נֻנְיָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (נחמיה ח י"ז).

מה משותף לתקופות האלה? ולמה התנ"ך משווה ביניהן?

פסח יאשיהו

הקדמה (למי שפחות מכיר את הסיפור)²

החג הראשון שנדבר עליו הוא הפסח שחגג יאשיהו המלך. יאשיהו הוא אחד ממלכי יהודה האחרונים בתקופת בית המקדש הראשון. המצב בתקופתו די גרוע: אשור כבר הגלו את ממלכת ישראל וגם על ממלכת יהודה כבר נגזר החורבן. גם מבחינה רוחנית, סבא שלו- מנשה, ואחריו גם אמון, אבא של יאשיהו, מילאו את ירושלים בעבודה זרה ושפיכות דמים.

לעומתם, יאשיהו עושה מהפכה של 180 מעלות: כבר בגיל 16 הוא מתחיל לדרוש את ה', לטהר את העיר מחטאות אבותיו ו(לנסות) להחזיר בתשובה את העם. כחלק מהטיהור הכללי יאשיהו מצווה לחזק את "בדק הבית" במקדש- לשפץ ולתקן את מה שצריך. באמצע התהליך, הכהן הגדול מוצא ספר תורה. הוא נותן אותו לסופר המלך שקורא בתורה לפני יאשיהו. לא כתוב בדיוק איזה חלק בתורה הוא קרא (ע"פ רש"י אלו היו הקללות בספר דברים³) אבל מה שהמלך שומע מספיק בשביל לגרום לו לתגובה מיידית: הוא קורע את בגדיו ומצווה את אנשיו ללכת לדרוש את ה'. הוא מבין שמה שקרה עד עכשיו בירושלים נגד את מה שכתוב בתורה באופן מוחלט והם עומדים להיענש על זה. השרים הולכים לדרוש את ה' אצל חולדה הנביאה, והיא מנבאת להם שאכן ניצתה חמת ה' בעם ישראל והם עומדים להיענש, הולכים לבוא חורבן וגלות. אבל, בזכות כניעתו של יאשיהו כלפי ה' הרעה לא תבוא בימיו.⁴

מעמד הברית וחגיגת הפסח

אני לא יודעת מה הייתי עושה במקום יאשיהו אחרי בשורה כזאת, אבל יאשיהו לא מתייאש. הוא עולה לבית המקדש ומכנס את כל יהודה למעמד של כריתת ברית עם ה'.

וַיִּשְׁלַח הַמֶּלֶךְ וַיֹּאסֶף אֶת כָּל זִקְנֵי יְהוּדָה וִירוּשָׁלַם: וַיַּעַל הַמֶּלֶךְ בֵּית ה' וְכָל אִישׁ יְהוּדָה וַיֵּשְׁבִי יְרוּשָׁלַם וְהַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וְכָל הָעָם מִגְדּוֹל וְעַד קָטָן וַיִּקְרָא בְּאָזְנֵיהֶם אֶת כָּל דְּבָרֵי סֵפֶר הַבְּרִית הַנִּמְצָא בֵּית ה': וַיַּעֲמֵד הַמֶּלֶךְ עַל

¹ ותודה לרחל ליכטנשטיין שגרמה לי לכתוב מאמר וחלק מהרעיון שלו עלה בכלל בחברותא איתה.

רוצים להעיר הערות על המאמר? לשאול שאלות? להעביר שיעור במחוז מרכז? מוזמנים- 0542856073

² הסיפור מופיע במלכים ב פרקים כב-כג ובדברי הימים ב פרקים לד-לה. ספציפית החגיגה של הפסח מתוארת יותר בפירוט בספר דברי הימים ולכן ברוב המאמר מצוטט משם.

³ רש"י על דה"ב ל"ד י"ט.

⁴ זה מעודד?

עָמְדוּ וַיִּכְרֹת אֶת הַבְּרִית לִפְנֵי ה' לִלְכֹּת אַחֲרֵי ה' וְלִשְׁמֹר אֶת מִצְוֹתָיו וְחֻקָּיו בְּכָל לְבָבוֹ וּבְכָל נַפְשׁוֹ לַעֲשׂוֹת אֶת דְּבַר הַבְּרִית הַכְּתוּבִים עַל הַסֵּפֶר הַזֶּה" (דה"ב ל"ד, כ"ט-ל"א).

הוא קורא מול כולם- ממש כולם, "מגדול ועד קטן", את מה שכתוב בתורה. כמו במעמד הקהל, המלך קורא מספר התורה והעם מקשיבים. בניגוד למלכים הקודמים לו, שמשכו אחריהם את ירושלים לעבודה זרה, יאשיהו עומד ומכריז שה' הוא האלוהים. אחרי כל מה שהיה, ואחרי הנבואה המפורשת על החורבן- יאשיהו לא מתיימש מהעם, ומול כל הקהל הוא כורת ברית בינם לבין ה'. זאת אותה ברית שנכרתה בהר סיני (התורה נקראת פה "ספר הברית") ושבמהלך השנים שעברו מאז המנהיגים היו צריכים מדי פעם לחדש ולהזכיר אותה לעם.⁵

"וַיַּעֲמֵד אֶת כָּל הַנִּמְצָא בִירוּשָׁלַם וּבְנֵימָן וַיַּעֲשׂוּ יֹשְׁבֵי יְרוּשָׁלַם כְּבְרִית אֶל-לֵהִי אֲבוֹתֵיהֶם: וַיִּסֶּר יֹאשִׁיָּהוּ אֶת כָּל הַתּוֹעֵבוֹת מִכָּל הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲבֹד אֶת כָּל הַנִּמְצָא בְּיִשְׂרָאֵל לַעֲבֹד אֶת ה' אֶל-לֵהִיָּהֶם כָּל יְמָיו לֹא סָרוּ מֵאַחֲרֵי ה' אֶל-לֵהִי אֲבוֹתֵיהֶם" (שם לב-לג).

העם מקבל על עצמו את הברית ועובד את ה' כל ימי יאשיהו. הוא משלים את התהליך שהתחיל כבר קודם, של טיהור הארץ מעבודה זרה.

עד כאן מצויין. ומה השלב הבא? לחגוג את חג הפסח, כמובן. "וַיַּעַשׂ יֹאשִׁיָּהוּ בִירוּשָׁלַם פֶּסַח לַה' וַיִּשְׁחֲטוּ הַפֶּסַח בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר לַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן" (דה"ב ל"ה, א'). הוא לוקח את כל הכהנים והלוויים, ומצווה אותם לעשות פסח. הוא מעמיד אותם במקומם כפי שאמור להיות בעבודת בית המקדש, ונראה שעד עכשיו זה לא בדיוק היה ככה. הוא מרים קורבנות לכל העם, ושריו מרימים ללוויים ולכהנים. יש הקפדה רצינית שהכל ייעשה כהלכה: "כַּדְּבַר ה' בְּיַד מֹשֶׁה" (שם, ו'), "כַּכְּתוּב בְּסֵפֶר מֹשֶׁה" (שם, י"ב). כמו מעמד כריתת הברית, גם חגיגת הפסח היא אירוע גדול ומרשים שנועד לקרב את העם לה' ולתורה.

נאמר על חגיגת הפסח הזאת: "וְלֹא נַעֲשֶׂה פֶסַח כְּמָהוּ בְּיִשְׂרָאֵל מִיָּמֵי שְׁמוּאֵל הַנָּבִיא וְכָל מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל לֹא עָשׂוּ כַּפֶּסַח אֲשֶׁר עָשָׂה יֹאשִׁיָּהוּ... (שם, י"ח)". זה, בעיניי, אחד הפסוקים המעניינים, כי לא רק שאנחנו יכולים לתהות למה יאשיהו מדגיש דווקא את חגיגת הפסח, עולות לנו פה עוד שאלות- מה כל כך מיוחד בחגיגה הזאת? ומה הקשר לתקופת שמואל הנביא? בספר מלכים (מלכ"ב, כ"ג, כ"ב) מופיע תיאור דומה, עם שינוי אחד: "כִּי לֹא נַעֲשֶׂה כַּפֶּסַח הַזֶּה מִיָּמֵי הַשְּׁפָטִים אֲשֶׁר שִׁפְטוּ אֶת יִשְׂרָאֵל וְכָל יְמֵי מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל וּמַלְכֵי יְהוּדָה...". מה הקשר לתקופת השופטים פתאום? למה דברי הימים משווה לשמואל ומלכים לשופטים?

אנחנו נדבר על (חלק מ)השאלות האלה עוד מעט, אחרי שנשווה את הסיפור שלנו עם עוד חג בעל עוד משמעות היסטורית: סוכות בימי נחמיה.

סוכות נחמיה⁶

חוץ. יום. הָרְחוֹב אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁעַר-הַמַּיִם (אחד משערי ירושלים). התקופה שלנו היא תקופת שיבת ציון (עזרא ונחמיה). אנחנו אחרי הצהרת כורש, חלק (לא גדול) מהעם עלו לארץ יחד עם זרובבל ואז עם עזרא. בית המקדש השני כבר החל להיבנות. עם זאת, המצב בירושלים עוד לא טוב: "הַנְּשָׂאִים אֲשֶׁר נִשְׁאָרוּ מִן הַשָּׁבִי שָׁם בְּמִדְיָנָה בְּרָעָה גְדֹלָה וּבְחֶרֶף וְחוֹמַת יְרוּשָׁלַם מְפֹרָצָה וְשַׁעְרֶיהָ נִצְתוּ בְּאֵשׁ" (נחמיה א' ג'). העם לא מסתדר מבחינה כלכלית ובטיחונית והחומות של ירושלים פרוצות, מה שמקשה על ההגנה על העיר.

⁵ למשל בימי יהושע ושמואל.

⁶ הסיפור מופיע בנחמיה ח', הרקע מובא כאן מספרי עזרא ונחמיה.

לתוך התמונה הזאת נכנס נחמיה. נחמיה הוא ה"משקה למלך", תפקיד בכיר בארמון המלוכה של מלך פרס, וכשהוא שומע את המידע הוא מבקש מהמלך ללכת לירושלים לעזור לאחיו הנתונים בצרה. מלך פרס מאשר לו ומביא לו גם עצים שיעזרו לו להמשך הבנייה. נחמיה מעודד את העם והם בונים את חומת העיר, תוך מאבק בצריהם שמתנכלים להם ומפריעים את הבנייה. לאחר שמושלמת בניית החומה והצבת השומרים עליה, מגיע זמנה של ההתעוררות הרוחנית, ובראשון לחודש תשרי- ראש השנה- העם נאסף למעמד של קריאה בתורה.

מי שיוזם את המהלך הזה הוא העם- "וַיֵּאָסְפוּ כָל-הָעָם כְּאִישׁ אֶחָד אֶל-הֶרְחוֹב (הרחבה) אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁעַר-הַמַּיִם, וַיֹּאמְרוּ לְעֶזְרָא הַסֹּפֵר לְהֵבִיא אֶת-סֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר-צִוָּה ה' אֶת-יִשְׂרָאֵל." (נחמיה ח' א'). מי שקורא להם בתורה הוא עזרא הסופר- שעכשיו אנחנו מגלים שהזמן בו הוא חי והנהיג את העם חופף, בחלקו לפחות, לזמנו של נחמיה. כל הקהל נמצא שם, "מאיש ועד אישה" (שם, ב'), עזרא עומד על "מגדל עץ" וקורא בתורה עד חצות היום, והלויים מתרגמים לכל מי שלא מבין את הכתוב.

כשהעם שומע את דברי התורה, הם מתחילים לבכות, ועזרא, נחמיה והלויים צריכים להרגיע אותם: "הַיּוֹם קִדְּשׁ-הוּא לַה' אֱלֹהֵיכֶם אֶל-תִּתְאַבְּלוּ וְאֶל-תִּבְכּוּ" (שם, ט'). היום יום חג (=ראש השנה) ולא נכון לבכות עכשיו. למה העם בכך? כנראה, הקריאה בתורה גרמה להם להבין עד כמה הם רחוקים מקיום מצוות התורה בשלמות. הדמיון לסיפור יאשיהו זועק- מעמד של קריאה בתורה הוא מה שמעורר את העם לתשובה.

אבל עכשיו זה לא הזמן לבכות. עכשיו זמן לחגוג: וַיֹּאמֶר לָהֶם: "לֵכוּ אֲכֹלוּ מִשְׁמֵנִים וּשְׂתוּ מִמֵּתְקִים וְשַׁלְחוּ מְנוֹת לְאֵין נֶכּוֹן לוֹ כִּי-קִדְּשׁ הַיּוֹם לְאֲדֹנֵינוּ. וְאֶל-תַּעֲצֹבוּ, כִּי-תִקְדֹּת ה' הֵיא מַעֲזָכֶם!" וְהַלְוִיִּם מַחֲשִׁים לְכָל-הָעָם לֵאמֹר: "הַסּוּ כִּי הַיּוֹם קִדְּשׁ וְאֶל-תַּעֲצֹבוּ" (שם, י'-י"א). העם מקיים את דבריהם- "וַיֵּלְכוּ כָל-הָעָם לֶאֱכֹל וּלְשִׁתּוֹת וּלְשַׁלַּח מְנוֹת וּלְעֲשׂוֹת שְׂמֵחָה גְדוֹלָה כִּי הִבִּינוּ בַּדְּבָרִים אֲשֶׁר הוֹדִיעוּ לָהֶם" (שם, י"ב), ומתכנס שוב ביום למחרת, להמשיך וללמוד את דברי התורה. במהלך הקריאה הם מגלים מצווה "חדשה", שלא הכירו קודם לכן: "וַיִּמָּצְאוּ כְּתוֹב בַּתּוֹרָה אֲשֶׁר צִוָּה ה' בְּיַד-מֹשֶׁה אֲשֶׁר יֵשְׁבוּ בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל בְּסֻכּוֹת בְּחָג בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי" (שם, י"ד).

כמו בספר התורה שנמצא בימי יאשיהו שבו גילו דברים ישנים שנשכחו, גם בימי נחמיה בני ישראל- שהיו במצב רוחני לא מזהיר באותה תקופה וכנראה לא זכרו את כל המצוות- "מוצאים" את מצוות הישיבה בסוכה. הגילוי הזה בא בדיוק בזמן, שהרי הם קוראים את הדברים בב' בתשרי. ואכן, העם מקיים את המצווה בהידור: "וַיֵּצְאוּ הָעָם וַיָּבִיאוּ וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם סֻכּוֹת אִישׁ עַל-גִּגּוֹ וּבַחֲצֵרֵיהֶם וּבַחֲצֵרוֹת בֵּית הָאֱלֹהִים וּבֶרְחוֹב שַׁעַר הַמַּיִם וּבֶרְחוֹב שַׁעַר אֶפְרָיִם: וַיַּעֲשׂוּ כָל-הַקְּהָל הַשְּׂבִיִּים מִן-הַשְּׂבִי סֻכּוֹת וַיֵּשְׁבוּ בְּסֻכּוֹת כִּי לֹא-עָשׂוּ מִיָּמֵי יֵשׁוּעַ בֶּן-נּוּן כֵּן בְּנֵי יִשְׂרָאֵל עַד הַיּוֹם הַהוּא וַתְּהִי שְׂמֵחָה גְדוֹלָה מְאֹד" (שם, ט"ז-י"ז). או-הו. הגענו למשפט הזה. זוכרים ממקודם? לא נעשה חג פסח כמו של יאשיהו מאז ימי שמואל הנביא, וסוכות כמו של נחמיה לא נעשה מאז ימי יהושע.

אז שוב: מה הקשר?

לגבי הסוכות של נחמיה השאלה יותר חריפה, כי נשמע מהפסוק שלא רק שלא נעשתה חגיגת סוכות כזאת מרשימה מאז ימי יהושע, אלא שבכלל לא חגגו סוכות מימי יהושע.

רגע, מה? במשך כל הדורות שעברו מאז יהושע פשוט לא קיימו את המצווה הזאת? זאת השאלה ששואלת הגמרא⁷: "אפשר בא דוד ולא עשו סוכות עד שבא עזרא?" יכול להיות שעברו כל הדורות, עם כל המלכים והמנהיגים הצדיקים שהיו, ופשוט שכחו מהקונספט של סוכות? הגמרא עונה שתי תשובות⁸, ואחת מהן היא "אלא מקיש ביאתם בימי עזרא לביאתם בימי יהושע". האזכור פה של יהושע בא לדמות את שיבת ציון בימי עזרא לכניסה לארץ בימי יהושע.⁹

מה משותף בין עזרא ליהושע ומה הקשר של זה לסוכות? הדמיון הבולט בין התקופות הוא הכניסה לארץ כמובן: בשתייהן עם ישראל נכנס לארץ אחרי גלות ומתיישב בה. גם בתקופת יהושע מתקיים מעמד של כריתת ברית בהר גריזים והר עיבל.

⁷ ערכין ל"ב עמוד ב'

⁸ עוד הסבר הוא שלפני ימי עזרא לא בנו סוכות ברחובה של עיר, ברשות הרבים. אולי זה מסמל את ההבדל בין תקופת בית ראשון, בה העם היו לפי מצבו הרוחני של המנהיג, לתקופת הגלות שבה עבודת ה' היא יותר אישית, לכל אחד יש את ה"סוכה" שלו. בימי עזרא משלבים בין השניים- לכל אחד יש סוכה, אבל הוא בונה אותה ברחובה של עיר.

⁹ הגמרא לומדת מכאן נקודות דמיון ספציפיות עם השלכות הלכתיות שלא ניכנס אליהן.

אבל איזה הבדל יש בין התקופות- בימי יהושע העם נכנס כולו לארץ בגאון, נוחל הצלחה כמעט בכל מלחמה שהוא מגיע אליה ובכל בעיה מתפללים אל ה' והוא עונה כמעט מיד. בתקופת עזרא, לעומת זאת, אנחנו חוזרים "מן השבי", למודי אתגרים ואכזבות, וכפופים לממלכות זרות. רוב העם נשאר בכלל בבבל ויש מעט התיישבות מחוץ לירושלים. אז נראה שבהשוואה בין התקופות נמצאת גם אמירה חינוכית: אין לנו את מה שהיה אז, אבל גם מה שיש לנו זה המון. אל תתבלבלו: גם ככה נראית שיבת ציון, והיא "שווה" אפילו כמו שיבת ציון של יהושע. (אולי זאת אחת המשמעויות של החלפת השם יהושע בשם ישוע, הכהן הגדול באותה תקופה).

אז מה משותף?

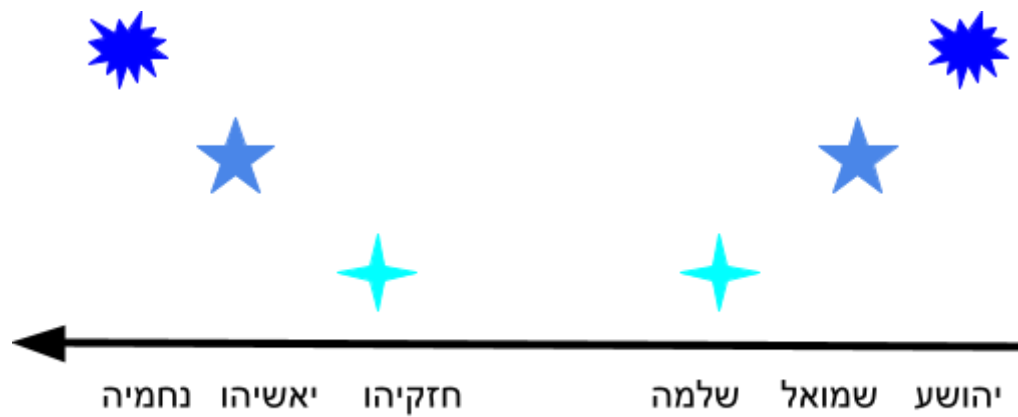
אז מה משותף לחגים ש"לא נעשו מימי..."? הם באים אחרי מעמד של חזרה בתשובה וכריתת ברית. חוץ ממה שהזכרנו (סוכות בימי נחמיה שמושווה ליהושע, פסח יאשיהו שמושווה לשמואל ולשופטים) יש גם את פסח חזקיהו שמושווה לימי שלמה: "וַתְּהִי שְׁמֵחָה גְדוֹלָה בִּירוּשָׁלַם כִּי מִיָּמֵי שְׁלֹמֹה בֶן דָּוִד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל לֹא כָזְאת בִּירוּשָׁלַם" (דה"ב ל', כ"ו). כל החגים האלה קורים אחרי שמתחיל שינוי רוחני בעם, איזו התעוררות, לפעמים שמחזיקה יותר ולפעמים פחות. וכמעט כל האירועים האלה קורים ממש בסוף ספר מלכים, ממש לקראת חורבן בית המקדש.

אין פה השוואה רק של חגים, יש פה מעל הכל השוואה בין תקופות. ובין תקופות שמעניין להשוות ביניהן. ספרי נביאים ראשונים נראים כמו ירידה רוחנית תלולה, ואולי זה מה שהם: מימי יהושע המוצלחים ("ויעבוד ישראל את ה' כל ימי יהושע וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע" (יהושע כ"ד ל"א)), דרך העליות והירידות הרוחניות של תקופת השופטים, (שגם בו יש התדרדרות הדרגתית לאורך הספר- כל פעם שהעם חוטא הוא נופל יותר חזק, חוטא יותר, ובהתאם גם הרמה של השופט שמגיע אליהם פחות גבוהה). אחרי התקופה הטובה של שמואל ודוד¹⁰ בא ספר מלכים, שמתחיל בימים הטובים של שלמה עד לנפילתו, לפיצול

10

הממלכות, ומשם הכיוון הכללי הוא כבר כלפי מטה, הרבה לפני שהגענו לגלות ישראל ולחורבן בית המקדש. כמובן שיש באמצע תקופות טובות, אבל גם הן לא משנות את ההידרדרות. אבל ממש ממש בסוף, כשהמצב כבר בקרשים והכל עוד שנייה מתמוטט, חשוב לתנ"ך להראות לנו איזו מגמת עלייה. פתאום באה השוואה לימי שלמה, לימי שמואל, אפילו לתקופת השופטים. זה לא סתם. כמו בימי נחמיה, גם בימי יאשיהו העם- וגם המלך- צריכים לדעת ש"יש שכר לפעולתך" (ירמיהו ל"א, ט"ז). לכאורה אין טעם להחזיר את העם בתשובה. כלומר, זה חשוב, אבל הגזירה כבר נחתמה. גם במבחן התוצאה הרפורמה הזו לא שורדת יותר מדי זמן. זה לא כמו בתחילת תקופת השופטים, שעם ישראל זועק אל ה' והוא מושיע אותם. מערכת היחסים היפה הזאת כבר עברה יותר מדי משברים, וזה מרגיש שיאשיהו מנסה לשווא לתקן משהו שכבר נחרב מזמן. דווקא ההשוואה לשמואל, מציבה אותו במקום הנכון שלו, בתור אחד ממנהיגי ישראל שהובילו את העם אל ה'. בנקודת מבט היסטורית, הם חלק מהסיפור של עם ישראל, וגם אם בתקופה הנקודתית הזאת זה לא עוזר יש לזה חשיבות.

ואם אפשר להרחיב, הנה תרשים שמציג את ההשוואות: יהושע-נחמיה, חזקיהו-שלמה, יאשיהו-שמואל.

ככל שאנחנו מתקדמים בציר הזמן, ההשוואה היא לתקופה מוקדמת יותר. בגלל שהנביאים הראשונים הם במגמת ירידה, ככל שאנחנו משווים יותר אחורה אנחנו בעצם "עולים" למעלה. כי כל ברית והתקדמות, גם לפני החורבן, העלתה משהו אפילו כשיש עוד חורבן וגלות, כל צעד הוא סוג של עלייה. אין חורבן לשם חורבן, גם לפניו נפתחת הזדמנות לגאולה. לא סתם התנ"ך נחתם במילים "מי בכם מכל עמו ה' אלקיו עמו ויעל" (דה"ב ל"ו כ"ג).